

چکیده

نسخه خطی شاهنامه غیرمصور بایسنقری که در موزه و کتابخانه ملی ملک در تهران، قرار دارد، یکی از معدود نسخ سبک بایسنقری است که در گنجینه‌های داخلی نگهداری می‌شود. سبک بایسنقری از آن رو اهمیت دارد که ویژگی‌هایش بر تمامی سبک‌های پس از خود، از ایران گرفته تا هند مغولی و ترکیه عثمانی، تأثیر نهاده است. با این حال ویژگی‌های بصری و زیبایی‌شناختی حاکم بر شیوه کتاب‌آرایی این نسخه تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش پیش‌رو تلاش می‌کند تا با استفاده از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی موردی و با تکیه بر مطالعه کمی و کیفی این نسخه، نه تنها ویژگی‌های خاص کتاب‌آرایی آن را به بحث گزارده است، بلکه همچنین نظام و نیز شیوه صفحه‌آرایی نسخه یاد شده را از نوبازسازی می‌کند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که نسخه شاهنامه غیرمصور بایسنقری از تمامی خصوصیات سبک بایسنقری برخوردار است و تنها استثناء تصاویر این نسخه این است که نمی‌توان آن‌ها را اصیل دانست.

کلید واژه‌ها: شاهنامه غیرمصور بایسنقری، کتاب‌آرایی، ویژگی‌های سبک‌شناختی، موزه و کتابخانه ملی ملک.

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد پرند - تهران، tb.beheshti@gmail.com

این مقاله برگرفته از طرحی پژوهشی با عنوان "بررسی تطبیقی نظام کتاب‌آرایی در دو نسخه شاهنامه مصور و غیرمصور بایسنقری" است که با حمایت باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان دانشگاه آزاد اسلامی واحد پرند تهران انجام شده است.

مقدمه

نسخه خطی شاهنامه غیرمصور بایسنقری یکی از معدود نسخ سبک بایسنقری است که به رغم تاراج‌های فراوان، از دستبرد حوادث روزگار جان به در برده و در سرزمین مادری خود (کتابخانه و موزه ملی ملک در تهران) باقی مانده است، به رغم زیبایی کتابت و آرایه‌ها و نیز همزمانی سال کتابت آن با سال ساخت نسخه مصور - که آن را به موردی جالب برای بررسی‌های تطبیقی بدل می‌کند - تاکنون کمتر مورد توجه پژوهش‌گران قرار گرفته و کمابیش ناشناخته است. مقاله پیش‌رو تلاش می‌کند تا با تکیه بر روش‌های میدانی و نیز بررسی‌های عددی و تحلیل‌های آماری، در کنار بازتعریف نسخه، از یک سو ویژگی‌های بصری و سبک‌شناختی حاکم بر اجزای آن به نشان دهد و از دیگر سو، برخی خصوصیات منحصر به فردی، همچون شیوه صفحه‌آرایی نسخه را به بحث بگذارد.

روش تحقیق

این پژوهش با توجه به موضوع تحقیق، با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی موردی و با استفاده از شیوه کمی صورت می‌گیرد. در این روش، با استفاده از اطلاعاتی که عمدتاً از طریق مشاهده مستقیم جمع‌آوری گردیده است، به توصیف دقیق، عمیق و همراه با جزئیات، تجزیه و تحلیل پرداخته شده است.^(۱) در این پژوهش از روش سبک‌شناسی نیز بهره گرفته شده است. در این روش کوشیده شده، تا با مشاهده دقیق اثر هنری، ویژگی‌های ظاهری و روابط شکلی اجزاء آن مورد بررسی قرار گیرد.^(۲)

پژوهنده به منظور تدوین نظام حاکم بر صفحه‌آرایی این نسخه، از نتایج پژوهش م. امین مهدوی و زنده یاد، شهریار عدل بهره برده است. مهدوی در مقاله‌ای تحت عنوان «گواه صفحه‌آرایی شبکه‌ای در نسخه‌های خطی ایران»، تلاش می‌کند تا با استفاده از داده‌های آماری نشان دهد که استادکاران قرون میانه اسلامی به احتمال، از شیوه‌های هندسی و نیز نظام شبکه‌ای به منظور صفحه‌آرایی نسخه‌های خطی سود می‌جستند.^(۳) علت این امر عدم دسترسی استادکاران به ابزارهای دقیق امروزی و یا روش‌های جبری معاصر بوده است. مرحوم شهریار عدل نیز در مقاله «پژوهش پیرامون پیمانه‌ها و خطوط تصحیح و تنظیم کننده در نقاشی شرقی»، چگونگی صفحه‌آرایی نسخه خطی فتوحات همایون را بر اساس زیرساختی شبکه‌گونه که با استفاده از روش‌های هندسی به سادگی قابل دسترسی است، توجیه می‌کند.^(۴)

۱. سید عباس زاده، میرمحمد، روش‌های عملی تحقیق در علوم انسانی، ص ۱۳۸.

۲. لوری اشنایدر، آدامز، روش‌شناسی هنر، ص ۳۰.

۳. مهدوی، م. امین، گواه صفحه‌آرایی شبکه‌ای در نسخه‌ای خطی ایران، زبان تصویری شاهنامه، صص ۳۱۵-۳۱۳.

4. Adle, "Recherche sur le Module et le trace Correcteur dans la Miniature Orientale", p. 84

۱) معرفی نسخه خطی شاهنامه غیرمصور بایسنقری

این نسخه از شاهنامه بایسنقری، همراه نسخه ای نفیس از خمسه نظامی صحافی شده است و اکنون با شماره ۶۰۳۱ در کتابخانه و موزه ملی ملک در تهران، نگهداری می شود. ابعاد این نسخه در قطع سلطانی ساخته شده و ابعاد آن، ۵/۲۳*۳۴ سانتی متر است. این نسخه بنابر انجامة آن، به دست هنرمند برگزیده دوره تیموری، یعنی محمد بن مطهر نیشابوری، کتابت شده و تاریخ اتمام این دواثر، با توجه به انجامة بخش خمسه نظامی، ماه شعبان سال ۸۳۳ / ماه می سال ۱۴۳۰ بوده است. متن انجامة شاهنامه تنها عبارت "تم الکتاب بعون الملک الوهاب علی يد العبد الضعیف محمد بن مطهر نیشابوری" را در بر می گیرد و کاتب به تاریخ کتابت آن اشاره ای نمی کند. این نسخه از شاهنامه، ۳۴۰ برگ را شامل می شود؛ به طوری که در اولین صفحه از اولین برگ، یعنی بدرقه آن، دو یادداشت نوشته شده است؛ یادداشت نخست به داستان درگذشت بایسنقر، نام پدر، تاریخ و محل وفات، و نیز سن بایسنقر در هنگام مرگ اشاره دارد و یادداشت دوم نیز به چگونگی ابتیاع این نسخه در دوره فتحعلی شاه می پردازد^(۱).

در برگ دوم این نسخه یعنی درست در صفحه قبل از شروع مقدمه شاهنامه، شمسۀ مذهب مرصعی دیده می شود که عنوان نسخه را در بر گرفته است. از نخستین برگ تا برگ سیزدهم این نسخه، به دیباچه اثراختصاص یافته، که به خط نستعلیق نگاشته شده است. صفحه آغازین این دیباچه نیز به سرلوح مذهب مرصعی آراسته شده که بر شکوه نسخه می افزاید. دیباچه این نسخه با شکوه، مشتمل بر موضوعات مختلفی چون حکایت جمع آوری اصل این نسخه، احوال حکیم فردوسی، ناامیدی فردوسی از سلطان محمود غزنوی و ابیاتی در شکایت از وی است. در ادامه و در صفحه بعدی این شاهنامه، مجدداً شمسۀ دیگری کار شده که برخلاف شمسۀ مدور پیشین، بادامی شکل است. موضوع متن این شمسۀ که نشان دهنده آغاز متن شاهنامه است، این نسخه به شاهزاده بایسنقر میرزا، اهداء شده است. به جز دو برگ نخست و برگ پانزدهم (آغاز متن دیباچه و متن شاهنامه) که مزین به سرلوح هایی مذهب اند، در ۲۴ سطر تنظیم شده اند و سایر برگ ها، مشتمل بر ۳۱ سطر می باشند. اشعار این نسخه نیز در قالب شش ستون جای داده شده اند.

کتاب، دو تصویر را نیز در بر می گیرد که در صفحات ۶۷۶ و ۶۷۷ آن، یعنی در دو صفحه پشت و روی هم قرار گرفته اند. اصالت این دو نگاره محل سؤال است؛ به نظر می رسد در اواخر سده ۱۱ ق / اواخر سده ۱۷ م به نسخه افزوده شده اند.

۱. شریف زاده، عبدالمجید، دو نگاره: تحلیل دو مجلس نگارگری از شاهنامه های خطی کتابخانه و موزه ملی ملک و کاخ موزه گلستان، ص ۴۲.

با این وجود در یکی از این نگاره‌ها، هنرمند آشکارا تلاش کرده تا از سبک نگارگری هرات دوره شاهرخ میرزا تقلید کند.^(۱) موضوع این دو تصویر که اولین آن‌ها در صفحه انجامه نسخه، کار شده به ترتیب "فردوسی در بهشت" و "اهداء نسخه شاهنامه به شاهزاده بایسنقر میرزا" است.

جلد (۱-۱)

جلد لاک‌ی این شاهنامه مربوط به دوره قاجار است و تزئینات آن شامل دو نقش گل و مرغ مشابه در دقه‌های رو و پشت جلد و دو نقش نبرد در هردو آستران می‌شود. این دو نبرد به ترتیب عبارت از نبرد رستم و اسفندیار در آستر دفه روی و نبرد رستم و اشکبوس در آستر دفه پشتی اند.

تصویر ۱: آستر درونی جلد، شاهنامه کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران

در هردو تصویر اخیر چهره رستم با صورت فتحعلی‌شاهی ترسیم شده و رستم کلاه خود معروف ببری خود را بر سر دارد. تصویر گل و مرغ به صورت عمودی و بر اساس جهت تنظیم متن کتاب ساخته شده؛ اما دو نگاره نبرد، برخلاف جهت تنظیم متن، به صورت افقی اجرا شده‌اند (تصاویر ۱ و ۲).

(۲-۱) صفحه آرایه

(۱-۲-۱) چگونگی تنظیم محل جای‌گیری مستطیل قالب متن در صفحه تصویر ۲: پوشه بیرونی جلد، شاهنامه، کتابخانه ملک به منظور بررسی نظام حاکم بر چگونگی صفحه‌آرایی متن در این نسخه از شاهنامه بایسنقری،

1. Lentz, *Painting at Herat under Baysunghur ibn Shahrukh*, p.127.

ابتدا ۱۴ صفحه از مجموعه صفحات این نسخه، به طور تصادفی انتخاب و سپس طول قالب متن، عرض قالب متن، حاشیه درونی، حاشیه بیرونی، حاشیه سرصفحه، حاشیه پا صفحه و طول صفحه در هریک از این صفحات بر حسب میلی متر اندازه گیری و نتیجه آن در جدول ۱ ثبت شد. سپس با استفاده از پارامترهای میانگین طول و عرض یک صفحه، طول و عرض قالب متن و فاصله قالب متن تا لبه های کاغذ، محل قرارگیری قالب متن در یک صفحه مشخص شد (تصویر ۳).

لازم به ذکر است که عدد انحراف استاندارد برای طول قالب متن، عرض قالب متن، حاشیه درونی، حاشیه بیرونی، حاشیه سرصفحه و حاشیه پا صفحه به ترتیب برابر با ۱/۹۸، ۰/۷۳، ۰/۸۹، ۱/۴۴، ۱/۲۷، ۱/۲۸ و ۱/۹۴ میلی متر است. با توجه به این که اعداد اخیر نسبت به میانگین هریک از پارامترهای یاد شده عددی کوچک محسوب می گردند، می توان ادعا کرد که عدد میانگین جانشین معتبری برای هریک از این پارامترهاست.

جدول ۱) طول قالب متن، عرض قالب متن، حاشیه درونی، حاشیه بیرونی، حاشیه سرصفحه، حاشیه پا صفحه و طول صفحه در ۱۴ صفحه از شاهنامه غیر مصور بایسنقری و محاسبه فضای نمونه، میانگین، دامنه تغییر، واریانس و ضریب استاندارد برای هریک از این پارامترها (اندازه ها همگی بر اساس واحد میلی متر محاسبه شده است)^(۱).

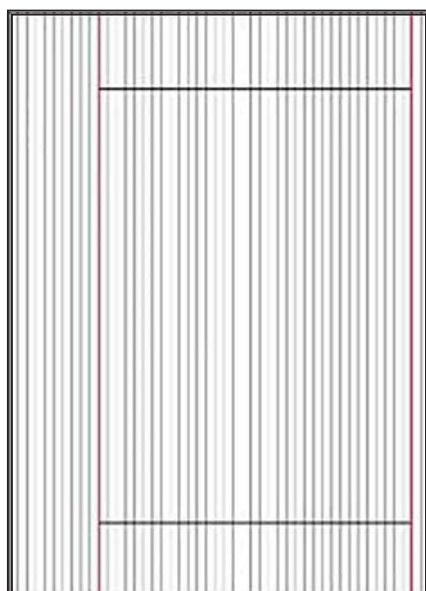
شماره صفحه	طول قالب متن	عرض قالب متن	حاشیه درونی	حاشیه بیرونی	حاشیه سرصفحه	حاشیه پا صفحه	طول صفحه
۲	۲۵۱	۱۷۳	۱۲	۴۷	۴۷	۴۲	۳۴۰
۱۵	۲۵۱	۱۷۴	۱۲	۴۸	۴۸	۴۳	۳۴۲
۴۴	۲۵۴	۱۷۳	۱۱	۵۰	۴۴	۴۵	۳۴۳
۷۱	۲۵۵	۱۷۴	۱۰	۵۰	۴۶	۴۱	۳۴۲
۱۲۸	۲۵۷	۱۷۴	۱۰	۵۰	۴۵	۴۳	۳۴۵
۲۰۴	۲۵۱	۱۷۵	۹	۵۱	۴۳	۴۵	۳۳۹
۲۶۱	۲۵۶	۱۷۳	۱۰	۵۲	۴۵	۴۳	۳۴۴
۳۲۷	۲۵۵	۱۷۴	۱۱	۵۰	۴۵	۴۴	۳۴۴
۳۹۸	۲۵۵	۱۷۳	۱۰	۵۲	۴۵	۴۴	۳۴۴

۱. این محاسبات از نگارنده است.

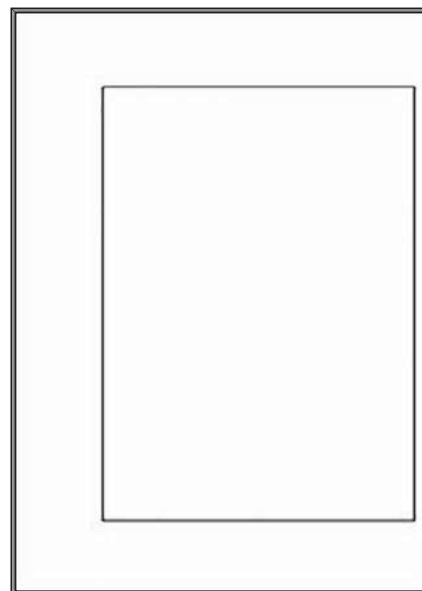

۳۴۵	۴۵	۴۵	۵۲	۱۰	۱۷۳			۲۵۵	۴۶۳	
۳۴۴	۴۵	۴۴	۵۲	۹	۱۷۴			۲۵۵	۵۰۱	
۳۴۴	۴۲	۴۵	۵۱	۱۰	۱۷۴			۲۵۷	۵۳۴	
۳۴۵	۴۴	۴۵	۵۰	۱۰	۱۷۳			۲۵۶	۶۱۵	
۳۴۴	۴۲	۴۷	۵۰	۱۱	۱۷۲			۲۵۵	۶۵۰	
۳۳۹-۳۴۵			۴۱-۴۵	۴۳-۴۸	۴۷-۵۲	۹-۱۳	۱۷۲-۱۷۵	۲۵۱-۲۵۷	فضای نمونه	
۳۴۳/۲۱			۴۳/۴۲	۴۵/۲۸	۵۰/۳۵	۱۰/۳۵	۱۷۳/۵	۲۵۴/۵	میانگین	
۶			۴	۵	۵	۴	۳	۶	دامنه تغییر	
۳/۷۹				۱/۶۴	۱/۶۲	۲/۰۸	۰/۷۹	۰/۵۳	۳/۹۶	واریانس
۱/۹۴				۱/۲۸	۱/۲۷	۱/۴۴	۰/۸۹	۰/۷۳	۱/۹۸	انحراف معیار

حال اگر میانگین عرض صفحه به ترتیب بر میانگین حاشیه درونی و میانگین حاشیه بیرونی تقسیم شود، دو نسبت $۲/۴۷$ و $۱۰/۴۷$ به دست می‌آید. بنابراین با در نظر گرفتن بخشی از عرض صفحه که در اثر صحافی خورد رفته است^(۱)، می‌توان حدس زد که هنرمند صفحه‌آرا پس از تقسیم عرض کاغذ به ۴۸ قسمت مساوی، آن را به نسبت $۱۰/۴۸$ ، $۳۵/۴۸$ و $۳/۴۸$ به ترتیب میان عرض حاشیه بیرونی، عرض قالب متن و عرض حاشیه درونی تقسیم کرده است (تصویر ۴).

تصویر ۴: چگونگی تنظیم حواشی درونی و بیرونی بر اساس تقسیم عرض صفحه به ۴۸ قسمت برابر

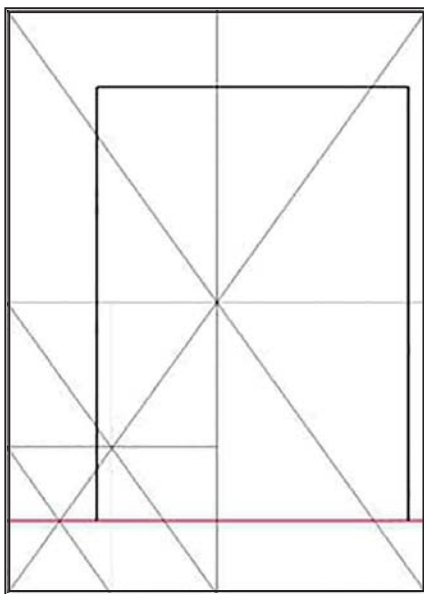

تصویر ۳: محل جای‌گیری قالب متن در یک صفحه از نسخه شاهنامه، موزه ملی ملک، تهران

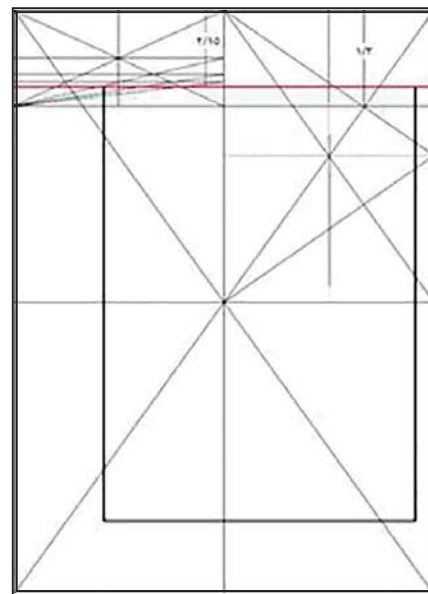
۱. عرض کتاب با در نظر گرفتن جای دوخت تقریباً برابر با ۲۴۰ میلی‌متر است (نگارنده).

نسبت میانگین حاشیه سرصفحه یعنی فاصله لبه بالایی کاغذ تا قالب متن به میانگین طول صفحه $2/15$ و نسبت میانگین حاشیه پاصفحه یعنی فاصله لبه پایینی کاغذ تا قالب متن به میانگین طول صفحه نیز $1/8$ محاسبه شد که با استفاده از روش های هندسی و نیز روش پیشنهادی ویلار^(۱) به آسانی قابل دسترسی اند^(۲) (تصاویر ۵ و ۶).

از دیگر سو با تقسیم میانگین طول کتاب بر میانگین عرض آن و نیز تقسیم میانگین طول قالب متن بر میانگین عرض آن، تناسبات حاکم بر ساختار یک صفحه و قالب متن به دست آمد که به ترتیب $2/7$ و $3/2$ محاسبه شد. نسبت هایی آشنا که در معماری، طراحی کتاب و سایر اشیاء در دوره اسلامی بارها به کار گرفته شده اند.

تصویر ۶: چگونگی تنظیم حاشیه پاصفحه بر اساس تقسیم طول صفحه به هشت قسمت برابر (نگارنده)

تصویر ۵: چگونگی تنظیم حاشیه سرصفحه بر اساس روش های هندسی و روش پیشنهادی ویلار

۲-۲-۱) مسطرکشی

چگونگی مسطرکشی و تنظیم محل ستون ها در مستطیل قالب متن برای مسطرکشی این نسخه ابتدا دو قطر اصلی مستطیل قالب متن رسم و سپس با استفاده از یک گونیا از محل تقاطع این دو قطر خط هایی بر اضلاع مستطیل عمود می گردد. حال با تکرار این شیوه و به روش برگشتی^(۳) محل کرسی ها یا خطوط ۳۱ گانه راهنما در قالب متن به دست می آید (تصویر ۸). برای تعیین

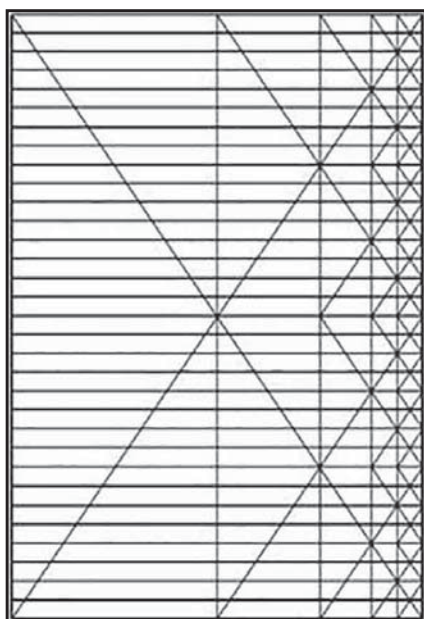
1. Villard.

۲. برای مطالعه بیش تر، رک. مهدوی، «گواه صفحه آرای شبکه ای در نسخه های خطی ایران، زبان تصویری شاهنامه».

3. Recursively.

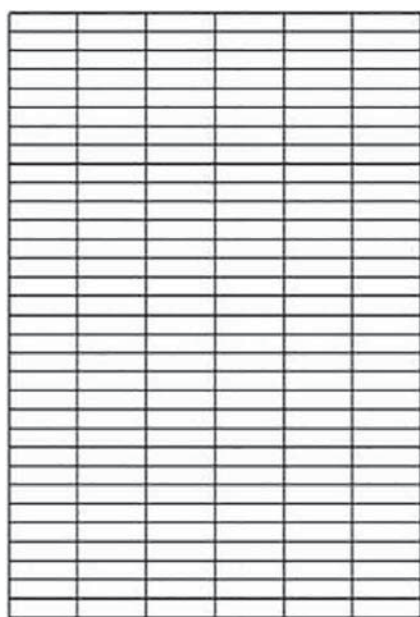
محل ناودانی‌ها نیز، پس از تقسیم مستطیل قالب متن به چهار مستطیل برابر که با استفاده از ترسیم اقطار آن صورت می‌گیرد؛ با استفاده از شیوه هندسی ترسیم اقطار عرض مستطیل و سپس رسم دو خط از وسط هریک از اضلاع به رؤس مقابل و عمود کردن دو خط از محل تقاطع این خطوط و اقطار بر اضلاع مدّ نظر، عرض قاب به شش قسمت برابر تقسیم می‌گردد (تصویر ۹). بدین ترتیب می‌توان شکل مسطرهای را که برای تنظیم محل کرسی‌ها و نیز ناودانی‌ها در قالب متن به کار رفته، به دست آورد و ترسیم کرد (تصویر ۱۰).

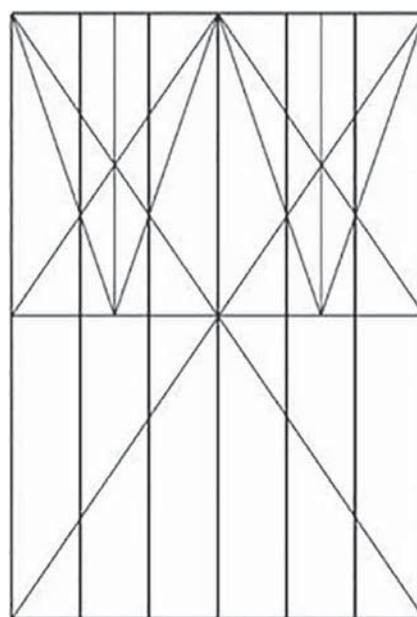
تصویر ۸: چگونگی مسطرکشی و تنظیم سی و یک سطر در هر یک از صفحات شاهنامه (نگارنده)

تصویر ۷: یک نمونه از صفحات غیرمذهّب، شاهنامه غیرمصور بایسنقری، موزه ملی ملک

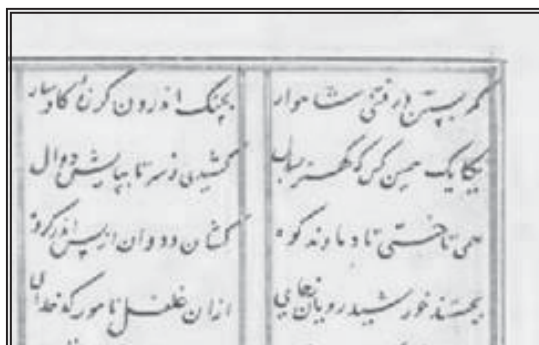
تصویر ۱۰: نظام قالب متن در یک صفحه از شاهنامه غیرمصور بایسنقری (نگارنده)

تصویر ۹: چگونگی جدول بندی و تنظیم شش ستون در هر یک از صفحات شاهنامه (نگارنده)

۱-۲-۳) جدول کشی

دور تا دور هر صفحه از این شاهنامه با نهایت دقت و وسواس جدول کشی شده است. به طوری که هر جدول شامل دو خط افقی و عمودی می شود که به ترتیب از بیرون به داخل عبارت از یک خط لاجوردی و یک خط طلایی است که هر دو نیز محررند و با فاصله از یکدیگر قرار گرفته اند. در فاصله میان ستون ها نیز، دو خط ریز طلایی در فاصله های مساوی ترسیم و با قلم مرکب تحریر شده اند. جدول کشی این نسخه از نوع مرصع و از این رو در نوع خود کامل محسوب می شود (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: جدول مرصع، شاهنامه غیر مصور بایسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک

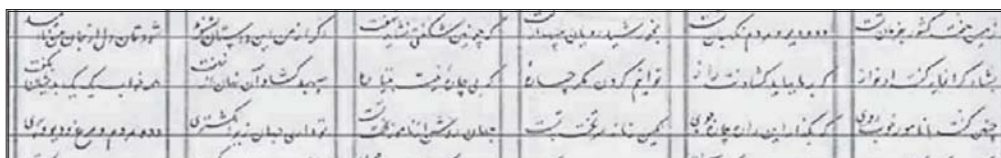
۱-۳-۳) کتابت

۱-۳-۳-۱) اندازه قلم

به نظر می رسد اندازه قلمی که در کتابت این نسخه به کار رفته فراتر از نیم میلی متر نیست. با این حال و به رغم ظرافت قلم، هنرمند خوشنویس به خوبی توانسته است از عهده تنظیم ابعاد حروف در نگارش متن و در نتیجه حفظ یک دستی ظاهری آن برآید. نگاه اجمالی به نسخه آن را تأیید می کند.

۱-۳-۳-۲) رعایت کرسی

به نظر می رسد هنرمند خوشنویس و کاتب اثر تلاش کرده است تا در نگارش این نسخه نهایت دقت را به عمل آورده و تا حد زیادی در کتابت، به خط کرسی وفادار مانده است. به طوری که اگر چه تخطی هایی نیز دیده می شود، اما نمی بایست آن ها را به پای کم دقتی هنرمند گذاشت. چرا که محدودیت های حاکم بر کار کاتبان چنین خطاهایی را ناگزیر می ساخت (تصویر ۱۲).

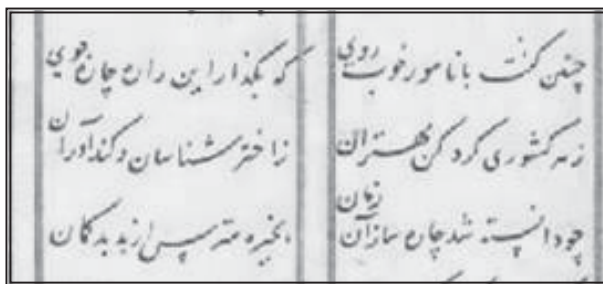

تصویر ۱۲: نمونه ای از پایبندی به خط کرسی در کتابت، شاهنامه غیر مصور بایسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران

۳-۳-۱) خلوت و جلوت

در بسیاری از صفحات این نسخه از شاهنامه بایسنقری، بارها می‌توان نمونه‌هایی از ازدحام و فشردگی قابل توجه در پایان برخی سطور را مشاهده کرد. به طوری که به نظر می‌رسد کاتب این نسخه، شاید به دلیل حجم بالای کار و یا عدم پختگی خط نستعلیق در این دوره، در رعایت اصل خلوت و جلوت دچار کاستی‌هایی شده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: نمونه‌ای از ازدحام و فشردگی در پایان سطور، شاهنامه غیرمصور بایسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک

۴-۱) تذهیب

تذهیب‌های شاهنامه غیرمصور بایسنقری را می‌توان در قالب دو گروه عمده، یعنی تذهیب‌های مستقل و تذهیب‌های وابسته به نگاره‌ها مورد بحث و بررسی قرار داد.

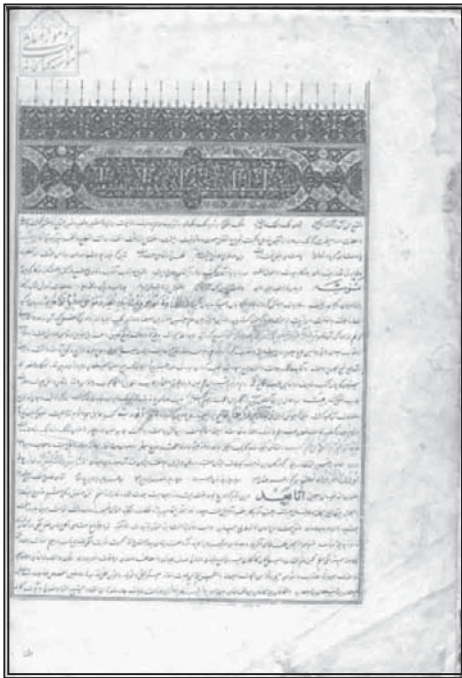
۱-۴-۱) تذهیب‌های مستقل

این نسخه از شاهنامه چهار تذهیب مستقل شامل دو شمشه و نیز دو سرلوح را در بر می‌گیرد.

الف) تذهیب اول (شمشه سرعنوان):

نحستین تذهیب این شاهنامه، شمشه مدورِ ترجی شکیلی است که در صفحه اول کتاب قرار دارد. این شمشه که شامل یک گل شش‌پر در وسط و واگیره‌هایی در حاشیه خود است، در خارجی‌ترین قسمت با استفاده از طرح‌های شعاعی شکل شرفه‌ها آراسته شده و در مجموع نظیر بسیاری از شمشه‌های موجود در نسخ بایسنقری، ظاهری باشکوه دارد. وسط این شمشه و داخل گل شش‌پر، به خط رقاع و به قلم سفیداب محرر با عنوان «سند از گفتار فردوسی طوسی رحمه الله علیه» نگاشته شده است. رنگ زمینه این طرح شش‌پر، آبی لاجوردی است که همین رنگ در واگیره‌های

حاشیه شمسه یک بار دیگر تکرار می‌شود. در فاصله میان حاشیه و طرح شش پروسط نیز گل و بوته‌هایی رنگین بر زمینه‌ای زراندود کار شده‌اند که همراه با شش واگیره مشکی رنگ، در انتهای گلبرگ‌های طرح و وسط قرار گرفته و برفرم شش‌پری طرح میانی تذهیب تأکید می‌کنند و به این شمسه زیبایی خاصی بخشیده‌اند (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۵: تذهیب دوم (سرلوح دیباجه)، شاهنامه غیرمصور بایسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک

تصویر ۱۴: تذهیب اول (شمسه سرعنوان)، شاهنامه غیرمصور بایسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک

ب) تذهیب دوم (سرلوح دیباجه):

این تذهیب که عبارت از یک سرلوح لاجوردی رنگ است، در صفحه دوم این نسخه قرار دارد و به منزله نشانه آغاز دیباجه کتاب عمل می‌کند. شکل کلی آن شامل یک بیضی در وسط است که به دو نیم دایره در جوانب خود ختم می‌شود. رنگ زمینه این بیضی و نیم دایره‌ها، آبی لاجوردی و حواشی آن‌ها همگی زراندود است. بر روی زمینه بیضی که منقش به یک نوار اسلیمی سفید و طلایی رنگ است، عبارت "بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین" با استفاده از قلم سفیداب و به خط کوفی تزئینی نگاشته شده است. در حاشیه زراندود بیضی و نیم دایره‌ها نیز یک قطاربندی از گل‌ریسه‌های رنگین مشاهده می‌شود که بر شکوه و جلال این تذهیب افزوده‌اند. این تذهیب در جانب بالایی خود، نواری متشکل از واگیره‌هایی یکسان را در بر می‌گیرد که به واسطه فرم‌های ایستای شرفه‌ها تقویت شده‌اند (تصویر ۱۵).

ج) تذهیب سوم (شمسه اهدائیه):

این تذهیب که در صفحه ۱۴ نسخه قرار دارد نمونه‌ای ممتاز از شمسه‌های باشکوه اهدائیه در سبک بایسنقری به شمار می‌رود که در آن شرح اهداء این نسخه به کتابخانه شاهزاده بایسنقر میرزا به خط رقا و قلم سفیداب محرر بر زمینه‌ای زراندود و آراسته به نقوش اسلیمی نگاشته شده است: "برسم خزانة الکتب السلطان الاعظم الخاقان الاعدل الاکرم قهرمان السماء والطیر، ظلّ الله فی أرضه، غیاث السلطنة و الدنیا و الدین بایسنقر بهادرخان، خلد الله ملکه". بیرونی‌ترین حاشیه این شمسه بادامی شکل که با استفاده از فرم شعاعی شکل شرفه‌ها تزئین شده، عبارت از نواری لاجوردی رنگ و متشکل از طرح یک واگیره یکسان است که بارها در امتداد هم تکرار شده‌اند. در فاصله این حاشیه و زمینه طرح نیز حاشیه دومی قرار دارد که مزین به یک نوار از گل‌ریسه‌های رنگین بر بستری سیاه رنگ است. رنگ مشکی زمینه این حاشیه به تذهیب سوم این نسخه برجستگی و نمود خاصی بخشیده است.

د) تذهیب چهارم (سرلوح متن):

این تذهیب که در صفحه ۱۵ نسخه قرار دارد دومین و آخرین سرلوح این نسخه از شاهنامه است. طرح آن که شباهت فراوانی به سرلوح آغازین متن در شاهنامه مصور بایسنقری دارد، متشکل از یک بیضی در وسط و دو واگیره متصل به آن در طرفین است. زمینه بیضی وسط زراندود و زمینه خود سرلوح و نیز حاشیه بالایی آن لاجوردی رنگ است. بر بستر بیضی مرکزی این طرح که با استفاده از یک نوار اسلیمی زمردی رنگ تزئین شده، به خط کوفی تزئینی و با قلم سفیدآب محرر عبارت "ذکر الله اعلی و بالتقدیم اولی" نگاشته شده که نشان دهنده آغاز متن نسخه است.

۱-۴-۲) تذهیب‌های وابسته به نگاره‌ها

تذهیب‌هایی از این دست را تنها می‌توان در مجلس دوم این نسخه یعنی در نگاره «اهداء نسخه شاهنامه به شاهزاده بایسنقر میرزا» مشاهده کرد. این تذهیب‌ها عمدتاً مشتمل بر نقوشی هندسی اند که برای تزئین تختگاه شاهزاده و برخی اسباب و لوازم دیگر تصویر به کار گرفته شده‌اند. البته نمونه‌های محدودی از نقوش اسلیمی و ختایی نیز در جای جای این نگاره مشاهده می‌شود که در نوع خود قابل توجه است.

۱-۵-۵) تصاویر

۱-۵-۱) مجلس اول: فردوسی در بهشت

این نگاره که فردوسی را در بهشت نشان می‌دهد، در صفحه ۶۷۶ نسخه، یعنی همان صفحه‌ای

که نگارش نسخه به پایان می‌رسد، در فضای خالی زیرانجامه اجرا شده است. ابعاد این تصویر ۱۸۴×۱۷۳ میلی‌متر و با رنگ‌های روحی، به ویژه قلم آب زر کار شده است. علت این امر احتمالاً تداعی فضای بهشتی و مینوی در ذهن مخاطبین اثر است^(۱). در سمت راست و چپ تصویر دو بنای کاخ مانند مشاهده می‌شود که در فاصله بین آن دو نیز یک درخت سرو و دو درخت شکوفا اجرا شده است. این دو درخت به صورت متقارن در طرفین درخت سرو قرار گرفته‌اند. تعدادی مرد، زن و حتی کودک در آلاچیق کاخ‌ها و پشت پنجره‌ها به بیرون نگاه می‌کنند و یک مرد با دستاری بر سر در آستانه درگاه بنای سمت چپ تصویر ایستاده است. حالت چهره، دست‌ها و بدن او به گونه‌ای است که به نظر می‌رسد در انتظار کسی است. تصویر فردوسی نیز که در آلاچیق کاخ سمت چپ اثر مجسم شده با نوشته‌ای که در کتیبه بالای سر او دیده می‌شود معرفی شده است. این کتیبه که به خط نستعلیق اجرا شده تنها شامل عبارت "فردوسی علیه الرحمه" می‌شود. زمینه اثر با گل‌های زینتی آراسته شده و جویباری از پشت کاخ‌ها می‌گذرد.

۱-۵-۲) مجلس دوم: اهداء نسخه شاهنامه به شاهزاده بایسنقر میرزا

این تصویر که با ابعاد ۱۷۳×۲۵۴ میلی‌متر در صفحه ۶۷۷ یعنی صفحه پایانی نسخه قرار دارد، شاهزاده بایسنقر میرزا را در حالی نشان می‌دهد که بر تختگاه خود تکیه زده و نسخه شاهنامه به دست کاتب آن، یعنی محمد بن مطهر نیشابوری به وی اعطا می‌شود. در این تصویر چهره شاهزاده برخلاف چهره وی در نگاره‌های دیباچه دو نسخه شاهنامه مصور بایسنقری و کلیله و دمنه بایسنقری مسن و ریش‌دار است و کلاهی پَر دار بر سر دارد. درباریان و ملازمان وی در ترکیبی دایره‌وار در برابر او ایستاده و برخی نیز نشسته‌اند. این نگاره که برخلاف تصویر پیشین با رنگ‌های جسمی کار شده گزینه رنگی متنوعی دارد و رنگ‌هایی چون قرمز زنگاری، نارنجی، نخودی، انواع سبزها، آبی لاجوردی و انواع بنفش‌ها را شامل می‌شود. مردانی که در این نگاره دیده می‌شوند اغلب ریش‌دار و برخی نیز دستارهایی سفید بر سر دارند. جالب است که نام تمامی این مردان به جز دو خدمه در زیر تصویر آن‌ها نوشته شده است. از مهمترین افرادی که نامشان در این نگاره آمده، می‌توان به کاتب این نسخه یعنی محمد بن مطهر نیشابوری، سه پسر بایسنقر به نام‌های علاءالدوله، میرزا ابوالقاسم و میرزا سلطان، مولانا درویش خوافی، مولانا نورالدین لطف‌الله، مولانا امیر قاسم انوار، مولانا جلال‌الدین عبدالرحیم و... اشاره کرد. حضور این افراد که همگی از معاصرین بایسنقر میرزا هستند به این نگاره

۱. شریف‌زاده، دو نگاره: تحلیل دو مجلس نگارگری از شاهنامه‌های خطی کتابخانه و موزه ملی ملک و کاخ موزه گلستان، ص ۱۰۹.

کیفیتی معین و تاریخ‌مند می‌دهد؛ به طوری که می‌توان ادعا کرد این نخستین بار در تاریخ نگارگری ایرانی است که واقعه‌ای مشخص که با زمان حال نگارگر معاصر است، به تصویر کشیده می‌شود. از سوی دیگر این چهره‌ها به جز چهره خود شاهزاده که همچنان ویژگی مغولی دارد، همگی خراسانی و حتی تا حدودی متفاوتند^(۱). چنان که گویی نقاش تلاش کرده است تا هویت هر فرد را متفاوت از دیگران رقم بزند. دو کتیبه نیز در این تصویر دیده می‌شود که یکی بالای سر شاهزاده و دومی در زیر تصویر قرار دارد. کتیبه اول به نام کامل شاهزاده تحت عنوان "غیاث السلطنة والدين ميرزا بايسنقر بهادر خان عز نصره" اشاره می‌کند و مضمون کتیبه دوم، اهداء این نسخه از شاهنامه به شاهزاده بايسنقرميرزا است: "جلوس قرة العين سلطنة و خلافت در قصر باغ سفيد هرات و گذرانیدن کتاب شاهنامه از نظرايشان في ثلث و ثلث و ثمانية". هر دو کتیبه به خط رقاع و با قلم آب زر بر زمینه لاجوردی منقش نگاشته شده‌اند؛ با این تفاوت که کتیبه اول جزیی از تصویر و کتیبه دوم در خارج از آن قرار دارد. خط افق نگاره بلند و در یک سوم بالای تصویر قرار دارد. آسمان اثر طلائی رنگ و درختان سرسبز و شکوفا هستند (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: اهداء نسخه شاهنامه به شاهزاده بايسنقرميرزا، شاهنامه غیرمصور
بايسنقری، کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران

۱. همان، ص ۵۵.

نتیجه

می‌توان نتیجه گرفت که نسخه خطی شاهنامه غیرمصور بایسنقری به لحاظ ویژگی‌های حاکم بر سبک کتاب‌آرایی آن، تقریباً تمامی خصوصیات سبک بایسنقری اعم از قطع بزرگ، تذهیب‌های ظریف، زیبا و متعدد، اهدائیه‌های باشکوه، رنگ‌های درخشان، اجراهای دقیق، جدول‌کشی‌های مرصع، تعادل شفاف و مهذب فرم و رنگ، الگوهای گیاهی و گل‌دار درخشان، باز، دلپذیر و در عین حال منظم و هماهنگ و ... را نشان می‌دهد. اما تصاویر این نسخه با وجود زیبایی و ظرافت قابل توجه و به رغم شباهت‌های فراوان به نگاره‌های سبک بایسنقری و به ویژه نگاره‌های نسخه شاهنامه بایسنقری محفوظ در کاخ گلستان، اصیل نیستند. بحث در باب دلایل این ادعا طولانی است.

منابع پژوهش

- آدامز، لوری اشنایدر، *روش‌شناسی هنر*، ترجمه علی معصومی، تهران، موسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر، ۱۳۸۸.
- سید عباس‌زاده، میرمحمد، *روش‌های عملی تحقیق در علوم انسانی*، ارومیه، انتشارات دانشگاه ارومیه، ۱۳۸۰.
- شریف‌زاده، عبدالمجید، *دو نگاره: تحلیل دو مجلس نگارگری از شاهنامه‌های خطی کتابخانه و موزه ملی ملک و کاخ موزه گلستان*، تهران، کتابخانه و موزه ملی ملک، پازینه، ۱۳۹۳.
- مهدوی، م. امین، *گواه صفحه‌آرایی شبکه‌ای در نسخه‌های خطی ایران، زبان تصویری شاهنامه*، ترجمه سید داود طبایی، تهران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن، ۱۳۸۸.

Adle, Chahryar; "Recherche sur le Module et le trace Correcteur dans la Miniature Orientale", *Le Monde Iranien et l'islam* 3, 1975.

Lentz, Thomas W.; *Painting at Herat under Baysunghur ibn Shahrukh*, Harvard University, unpublished PhD dissertation, Cambridge, Massachusetts, 1985.